

Розділ I
СУЧАСНІ РЕФЛЕКСІЇ ІДЕЙ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ
ПРО ЛЮДСЬКЕ ЩАСТЯ:
ДУМКИ НАУКОВЦЯ І ПОГЛЯДИ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТІВ

Дічек Наталія,

доктор педагогічних наук, професор,

завідувач відділу історії та філософії освіти Інститут педагогіки НАПН України

Деякі історіографічні підсумки

Аби з'ясувати чи є у XXI ст. науковий інтерес (сковородознавство до самотньої спадщини славетного українського мислителя XVIII ст. Григорія Савича Сковороди (1722–1794), здійснено джерельний пошук й історіографічний огляд українських і зарубіжних публікацій (з кінця XVIII ст. по сьогодні) про його внесок у філософсько-гуманітарну думку. Пояснимо, що огляд дає підстави обстоювати наявність не лише *сковородіанія* як сукупності різноманітних дослідницько-інтерпретаційних різномасштабних праць життя і творчості Г. Сковороди, а на основі огляду цих публікацій й наявність *сковородознавства* як окремої галузі гуманітаристики, розвинутої насамперед в Україні. Це перший висновок.

Найповніше українська і зарубіжна сковородіана (переважно авторів представників північноамериканської та європейської української діаспор) віддзеркалена у праці знаного харківського вченого-сковородознавця Л. Ушкалова¹, де зібрано бібліографію різноформатних студій, присвячених вивченню життя і творчості Г. Сковороди за період XIX–XX ст. Власне після унікальних за глибиною й охопленням теми праць Л. Ушкалова², де не лише у хронологічній послідовності років описано інтерпретаційні розвідки (світової і українську сковородіану, яка на 2002 р. за нашими підрахунками загалом налічувала понад 2020 одиниць близько 420 авторів), диференційовані за різними рубриками (життєпис філософа, його богословські, філософські погляди, символіка текстів, літературна творчість, мова праць, педагогічна діяльність,

¹ Ушкалов, Л. (Ред). (2002). *Два століття сковородіани: бібліографічний довідник*. Акта.

² Ушкалов, Л. (1997). *Григорій Сковорода і антична культура*. Знання; Ушкалов, Л. (2004). *Григорій Сковорода: семінарії*. Майдан; Ушкалов, Л. (2009). *Григорій Сковорода*. Фоліо; Ушкалов, Л. (2017). *Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди*. Дух і Літера.

перекладацька робота філософа, спогади про нього, епістолярій), а й викладено власні ґрунтовні маркувальні підходи автора-дослідника до розуміння особистості філософа, передумов його формування як творця літературних і богословсько-філософських праць, до обґрунтування його впливу на сучасників і наступників (Ушкалов, 2004), що не вважаємо за доцільне переказувати прізвища численних дослідників, бо краще за Л. Ушкалова зробити неможливо.

Згадаємо лише, що окрім Л. Ушкалова в ХХІ ст. укладено вже низку інших сучасних бібліографічних списків різноаспектних інтерпретаційних студій³, де висвітлено нові штрихи до біографії Г. Сковороди і потлумачено своєрідність багатьох складників доробку «українського Сократа» (уперше таку характеристику обґрунтував ще в 1895 р. Б. Нікольський⁴).

Однак усі сучасні бібліографічні списки ґрунтуються передовсім на таких працях попередників ХІХ–ХХ ст., як видатний дослідник українського бароко, представник української діаспори професор Д. Чижевський⁵. У його творах репрезентовано не лише дослідження вітчизняних авторів, а й праці вчених європейської української діаспори, маловідомі до 1991 р. в Україні. Сам Д. Чижевський своєю чергою вважав усебічним (станом на кінець 1920-х рр.) список розвідок (222 одиниці), поданий у книзі іншого видатного вченого академіка Д. Багалія⁶ (1926), чи не першого глибинного дослідника доробку і біографії Григорія Савича, а також укладача першої сквородіани. За плином часу Д. Чижевський доповнив багалієвський список понад 30 публікаціями.

³ Шкира, О. (Уклад). (2009). *Григорій Сковорода (1722–1977): науково-допоміжний бібліографічний покажчик* (Вип. 1). Переяслав-Хмельницький; Неудачина, Т.І. (Уклад). (2019). *Григорій Сковорода: філософія життя і творчості «українського Сократа»*: науково-допоміжний бібліографічний покажчик (Т. 1). Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди; Докрену, А.М., Щокіна, І.М. (2015). *Бібліографія публікацій про життя і діяльність Г. Сковороди*. <https://dnpp.gov.ua/ua/informatsiyno-bibliografichni-resursy/vydatni-pedahohy/10839-2/%D0%B1%D1%96%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F-%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9-%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D0%B6%D0%B8%D1%82%D1%82%D1%8F-%D1%82%D0%B0-6/>; Жарких, Ю. (2004). *Бібліографія старої України 1240–1800 рр.* Покажчик діячів / предметів: Г. С. Сковорода. <https://www.myslenedrevo.com.ua/studies/bsu/pers/skovoroda.html>

⁴ Нікольський, Б.В. (1895). Украинский Сократ. *Исторический Вестник*, Апрель, 215–233.

⁵ Чижевський, Д. (1929). *Філософія на Україні. Огляд історіографії питання* (2-е вид., частина І). Прага; Чижевський, Д. (1934). *Український філософ Г. Сковорода* (Т. ХХІV, Кн.1: Серія філософічна). Варшава: Праці Українського Наукового Інституту.

⁶ Багалій, Д. І. (1926). *Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода*. Державне видавництво України.

На час написання цієї розвідки сукупно нараховують понад 5 000 одиниць⁷ вітчизняних і зарубіжних видань – праць Г.Сковороди та аналітично-інтерпретаційних студій різного формату (від дисертацій і монографій до тез і бібліографічних покажчиків), присвячених дослідженню його непересічного життєвого шляху мандрівного філософа, його літературно-поетичної, філософсько-релігійної, педагогічної спадщини.

Здійснений нами джерельний пошук показав трохи меншу кількість – понад 3 000 одиниць, однак і те, і те засвідчує підтверджує продовження сковородіани і розширення сковородознавства.

Оскільки і життя, і твори Г. Сковороди сповнені характерної барокової добі багатозначності (багатозаровості), символізму, антитетичності суджень⁸, синкретизму («Сковорода був дух, який усе приймав, усе сполучував, або ліпше усе змішував, усе зливав у одне»⁹), то й тлумачних досліджень написано тисячі, і далі з'являтимуться нові й нові, бо світ його думок нескінченний, і кожен новий дослідник віднайде щось, невловлене іншими. Отже, зробимо перший висновок – кількість наукових звертань до спадщини Г. Сковороди зростає, а науковий інтерес не зменшується.

До концепту життя у спадщині Г.Сковороди

Оскільки Г. Сковорода піднімав у своїх творах різноманітні питання буття людини і буття людського суспільства, їх взаємовпливів і залежності, то, безперечно, неможливо проаналізувати всі складники його світорозуміння,

⁷ Ці дані було наведено представником навчально-наукового Центру Сковородинознавства університету Григорія Сковороди в Переяславі на проведеному 16 вересня 2022 р. всеукраїнському науково-практичному семінарі «Григорій Сковорода – роздуми про особистість», організованому НАПН України, Університетом Григорія Сковороди в Переяславі, Національним історико-етнографічним заповідником «Переяслав» (дані – Н.П.Дічек, одного з доповідачів на семінарі). Співробітники Центру фахово займаються збиранням відомостей про публікації із сковородинознавства.

⁸ (Зазначимо, що тут і далі цитати Г.С.Сковороди наведено за: Повним зібрання творів Г.Сковороди (1973). Збережено мову і стиль текстів, лише для полегшення їх читання замінено букву ъ на е (Сковорода Г.С. *Повне зібрання творів: У 2-х томах*. Наукова думка), тому наводитимемо лише назви творів і сторінки.

«Вижу в сем целом мире два мира, един мир составляющие: мир видный и невидный, живый и мертвый, целый и сокрушаемый. Сей риза, а тот – тело, сей – тень, а тот – древо... Итак мир в мире есть то вечность в тлени, жизнь в смерти, востание во сне, свет во тме, во лже истина, в плаче радость, в отчаянии надежда»: Зацитовано з: Сковорода, Г.С. Книжечка, называемая SILENUS ALCIBIADIS, сиреч икона Алкивиадская (ИзраилскийЗмий) (1785–1776). Т.2. С.14.

⁹ Чижевський, Д. (1934). *Український філософ Г. Сковорода ...С.6.*

яке являє собою складний конгломерат ідей про «мир», «мір» і «мыр»¹⁰, що й донині викликають численні інтерпретаційні версії. Не досягнувши сутності світоглядних позицій філософа навряд чи можна аргументовано витлумачити хоча б якийсь аспект його концептуальних міркувань. Наприклад, його славнозвісна автоепітафія «Мір ловил мене, но не поймал», на нашу думку, є алюзією на біблійські слова Ісуса Христа, звернені до присутніх на Таємній вечері учнів: «Страждання зазнасте в світі, – але будьте відважні: *я світ переміг*»¹¹, і завуальовано наголошує на необхідності враховувати у тлумаченні спадщини Г. Сковороди значущість його християнського світосприйняття, яке або ігнорують, або критикують дослідники-атеїсти.

Метою виконаного рефлексивного розгляду ідейного доробку Г. Сковороди є актуалізація двох філософсько-світоглядних проблем, розвинутих у його творах – концепту *життя* як пошуку людиною сенсу або смислу життєдіяльності, вияви якої людина власне й наділяє смислом у ході «духовно-практично освоєння предметів і явищ об'єктивного світу»¹², і тісно переплетеної із ним категорії *щастя* як невід'ємного складника реалізації життя і прагнення особи. Пильне прочитання творів Григорія Савича відразу доводить, що зазначені екзистенційні проблеми становлять осердя його філософських шукань. Водночас поняття *життя* і *щастя* залишаються актуальними і для людини сьогодення, у добу постмодерної плюралістичної невизначеності.

¹⁰ Усі три варіанти багатозначного слова трапляються в текстах Г. Сковороди і несуть не однакову конотацію, що знаходить підтвердження в тлумачно-перекладному словнику Б. Грінченка (Грінченко, Б. (1908). *Словарь української мови. В 4-х томах* (Т. 2). Київська Старина. С. 426). Слово «мір» співвідноситься переважно з поняттям світського (людського) суспільства, облудного і недовершеного «лукавого міра» (напрк., як в авторській епітафії Г. Сковороди, або в творі «Убогий Жайворонок» (Сковорода, Убогий Жайворонок. (1774). Т2. С. 119), але водночас має значення й «всесвітнього міра» як в творі «Книжечка, называемая SILENUS ALCIBIADIS...», (Сковорода, Т. 2. С. 14, С. 16); «мир» співвідноситься з поняттям всесвіту, природи (Сковорода, Убогий Жайворонок, Т. 2. С. 119), духу (наприклад, в назві його твору «Кольцо. Дружеский разговор о душевном мире»); а «мыр», на нашу думку, здебільшого є україномовною версією слова «мир», адже філософ часто вживав у своїх текстах слова живої української мови, хоча зустрічається й написання його в значенні «лживого моря (життя)» (Сковорода, Т. 2. Благодарный Еродій. С. 99, С. 117).

Визнаємо, що спроби якось усистемити своє розуміння сквородинівських текстів увесь час наражаються на неможливість цього досягти внаслідок їх складності і багатозначності. Лише читання творів Г. Сковороди, заглиблення в їх зміст і особливо контекст, може наблизити до розуміння і в той же час явити спростування того, що ти зрозумів. У цьому вбачаємо особливості не лише сквородинівських писань, а й барокових творів у цілому.

¹¹ Біблія. (2004). *Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту, із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена*. Видання Українського Біблійного товариства. С. 1204.

¹² Шинкарук, В.І. (Ред.) (2002). *Філософський енциклопедичний словник*. Абрис. С. 590.

Звернення до цих екзистенційно питомих філософських проблем набуває також особливого значення у час війни, який ми зараз переживаємо, коли людське життя знецінюється, а щастя набуває суто вітального виміру, бо під загрозою саме існування людей.

Свої міркування основуємо на таких положеннях і визначеннях: «життя» як концепт, що «виявляє свій зміст у контексті різноманітних філософських тлумачень» або як «пошук сенсу та внесення сенсу» (за М. Мамардашвілі)¹³; «щастя» як категорія «моральної свідомості, що позначає стан повного і тривалого вдовolenня від життя загалом»¹⁴. Спробуємо співвіднести ці сучасні ясування понять з їх тлумаченнями, вміщеним на сторінках творів Г. Сковороди, і віднайти корисне для себе і сучасників.

Пристаємо до думки багатьох дослідників-попередників (Д. Чижевський¹⁵, Л. Ушкалов¹⁶, В. Гур¹⁷, В. Льїн¹⁸), що зосередженість на питаннях життя людини (або антропологізм, уперше відмічений у творчості Сковородище 1912 р. В. Ерном), є осердям розмислів філософа, а загальні онтологічні й гносеологічні сутності він неначе підпорядковує ідеї людської індивідуальності або, словами Д. Чижевського, запроваджує «поставлення людини в центрі цілого буття, цілого світу», наділяючи людську індивідуальність ознаками вищої цінності.

Уважаємо, що у творах Г. Сковороди антропологізм переплетений з персоналізмом у сенсі поєднання буття і духа та визнання недосяжності для людського розуму справжньої реальності, яку можна досягнути лише шляхом надчуттєвого єднання з надприродним (трансцендентним)¹⁹. А тому до основ філософсько-світоглядних побудов Г. Сковороди слід додавати ще й містицизм як їх невід'ємний складник.

¹³ Шинкарук, В.І. (Ред.) (2002). *Філософський енциклопедичний словник*. Абрис. С.217.

¹⁴ Там само, С.729.

¹⁵ Чижевський, Д. (1934). *Український філософ...* С.104.

¹⁶ Ушкалов, Л. (2004). *Григорій Сковорода: семінарії*. Майдан. С.741.

¹⁷ Гур, В. (1996). Філософія серця Григорія Сковороди – антропосцієнтична етика. У VII Сковородинські читання: *Збірник праць за матеріалами наукової конференції* (сс. 21–24). Переяслав-Хмельницький. С. 21.

¹⁸ Льїн, В.В. (2014). Мораль, Істина, Бог: інтенції «філософії серця» Г. Сковороди. У *Філософія і богослов'я: на шляху діалогу: Матеріали XXI Харківських міжнародних сквородинівських читань, приурочених до 1025-річчя Хрещення Русі* (сс. 130–140). ОКЗ «НЛІММ Г.С. Сковороди». С.124.

¹⁹ Шинкарук, 2002, С. 450.

Водночас ураховуємо, що Григорій Савич був плоть від плоті освічена людина барвисто-мінливого XVIII ст., яка здобувала освіту і за кордоном²⁰, і в Україні, навчаючись протягом 1734–1753 рр. (з перервами) в Києво-Могилянському училищі (академії)²¹, де вивчав етику в класі Григорія Кониського (Багалій, 1926, с. 37), а в класі богослов'я²² під орудою префекта академії Мануїла Козачинського майбутній філософ, окрім суто теологічних знань, осягав діалектику, логіку, етику, фізику, метафізику²³. Його сучасник, друг і біограф М. Ковалинський характеризував Г. Сковороду як людину з «грунтовними й всебічними знаннями в науках, які значно перевищували знання, що давали провінційні училища»²⁴. А отже не можна оминати й релігійний складник світорозуміння Г. Сковороди, зокрема його погляди на Біблію, її тлумачення і значення в житті тогочасного соціуму. На думку відомого українського філософа М. Поповича, Г. Сковорода розглядав Біблію як «універсальний культурний фонд, і як обманну плоть, узятую з повсякденності сюжетно-образної системи»²⁵, або словами самого мислителя як «богодышущую книгу», але водночас не як *весь* світ («мир»), а лише його частину, як «мірик»²⁶.

Ключі від щастя Г.Сковороди

Одна із ключових ідей сквородинівської антропоцентричної концепції щастя – ідея самопізнання («знай себе»²⁷ або «узнять себе»²⁸). Людина, за Сковородою, має двоїсту природу – тіло («зовнішня людина») і дух («внутрішня людина» або «істинна людина»), які знаходяться у суперечливому зв'язку чуттєвого і раціонального в людині, що народжується «без премудрості, але для неї». У його творах ця бінарність людської природи постає як неопосередкована єдність: чуттєве сприймання допомагає людині пізнати різні явища життя і природи, а мислення розкриває їх приховану суть, знаходить у «видимому невидиме», у «неістотному істотне». Ці дві іпостасі людини в його

²⁰ Багалій, Д. І. (1926). *Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода*. Державне видавництво України. С.41-45.

²¹ Життя Григорія Сковороди. У: *Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: У 2 томах*. Т. 2, С. 440.

²² Богословські класи університетів (училищ, академій) на той час були найвищими шаблями до здобуття мудрості і знань не лише з теології, а й з інших галузей наук.

²³ Додамо, що Г. Сковорода опанував також латину, грецьку і гебрійську мови, красномовство, історію (за: Багалій, 1926, С.35–38).

²⁴ Життя Григорія Сковороди ..., С. 441.

²⁵ Попович, М. В. (2012). Сковорода Григорій Савич. У *Енциклопедія історії України: У 10 томах* (Т. 9, СС. 607–609). Наукова думка. С.607.

²⁶ Сковорода, Г.С. Книжечка, называемая SILENUS ALCIBIADIS, сиреч икона..., Т.2., С. 17.

²⁷ Сковорода, Г.С. Кольцо. Дружеский разговор о душевном мире. Т.1. С.358.

²⁸ Сковорода, Г.С. Симфонія, нареченная Книга Асхань о познании самого себе. Т.1. С. 201.

творах співвідносяться між собою як мертва та живе, прийдешне та вічне, матеріальне та духовне: «Бренный кумир ограничен, заключаем теснотою. Духовный же человек есть свобод[ен]. В высоту, в глубину, в широту летает безпредельно»²⁹ (Сковорода, 1973f, с. 44). Але головне – це ствердження філософом потенції свободи в людині, а отже – здійснення особистого вибору життєвого шляху, який, коли людина слідує природному призначенню, приведе до щастя.

Ідею самопізнання за Сковородою не можна розкрити, не враховуючи наголошаного мислителем значення Біблії в житті людини: «Теперь уже не обинуясь скажу, что Библия есть и Бог и змій»³⁰. У цьому вислові філософа привернемо увагу до того, що «змій» – це двоєдиний символ і нескінченної мудрості й облудного ідола, або чергова бінарність образного світу філософа.

Зауважуючи, що людину Г. Сковорода розглядає не як «суспільну особину», продукт і об'єкт суспільних відносин, а насамперед як істоту вищого ступеня, певною глибинною стороною свого буття причетною до світу абсолютного і духовного, висновуємо: цю причетність він пов'язує з Богом і Святим Письмом.

Святе Письмо уособлює для Григорія Савича ті «двері», крізь які має пройти людина на шляху до свого сокровенного єства – внутрішньої людини, тобто «двері» біблійної мудрості, хоча, як уже зазначали, це лише «мірик».

Самопізнання в його розумінні є осмислення людиною себе істотою особливого роду, яка на відміну від усіх інших істот, духовно пов'язана з Богом, а отже її світ (мікрокосм) знаходиться в єдності з макрокосмом (Богом, Абсолютом). І знову виникає образ «внутрішньої людини», сутність якої яскраво образно подана філософом так: «Стань же, коли твоя ласка, на рівній місцині та й звели поставити довкола себе віночком сотню дзеркал. Тоді зразу побачиш, що єдиний твій тілесний бовван (у тексті «болван» – тілесний образ; *прим.Н.Д.*) володіє сотнею залежних від нього образів. А як тільки прибрати дзеркала, усі копії миттю сховаються у своєму єстві, або оригіналі, неначе гілля у своєму зернятті. Тим часом сам наш тілесний бовван є не чим іншим, як тінню справжньої людини. Це твориво, неначе мавпа, перекирвляє невидиму й непроминальну силу та божество тієї людини, чіми дзеркальними тіннями є всі наші боввани, які то з'являються, то зникають, тоді як істина Господня стоїть непорушна навіки...»³¹ (Сковорода, 1973с, с. 313). Вочевидь, Г. Сковорода наділяє людину божественними рисами.

²⁹ Сковорода, Г.С. Книжечка о чтении священнаго писания нареченная Жена Лотова. Т.2. С. 44.

³⁰ Сковорода, Г.С. Диалог. Имя ему – Потоп змін. Т.2. С. 147.

³¹ Сковорода, Г.С. Диалог, или Разглагол о Древнем Мире. Т. 1. С. 313.

Пізнання поза самопізнанням неможливе, адже поки людина не пізнає саму себе, вона навряд чи здатна пізнати все інше, а словами філософа звучить так: «Если хотим измерить небо, землю и моря, должны, во-первых, измерить самих себе с Павлом собственною нашею мерою. А если наша, внутри нас, меры не сыщем, то чем измерить можем?»³². Так смисл життя людини має полягати у постійному духовному саморозвитку шляхом неперервного самопізнання³³.

Чому занурюємося в окреслення світоглядного підґрунтя творчості Г. Сковороди? Тому що без цього не можливо схарактеризувати жодний його концептуально вагомий вислів щодо проблеми смислу життя і щастя в ньому.

У біографії-спогадах М. Ковалинського³⁴ переказано історію про те, що з душевної приязні філософ у Харкові навчав молодого хлопця, займаючись «удобренням его разума і духа»³⁵. Як описує біограф, попередні наставники хлопця, як і суспільне оточення загалом, навіювали йому думки, що щастя людини – «мати всього багато», натомість лише Г. Сковорода доводив: «чтоб быть истинно счастливым, то все оное (много чего есть, много чего пить, много во что одеваться и в утехах праздно веселиться) не нужно. А обмеження бажань, відмова від надлишкового, приборкання забаганок, працелюбство, виконання «должности»³⁶ (тобто морального обов'язку, необхідної діяльності, благодіяння – прим. Н.Д.), до якої промисел божий поставив ... є справжній шлях до щастя»³⁷. При цьому біограф підсумовує, що сам Сковорода «говорил сіе и жил тако»³⁸. Отже, по-перше, способом або шляхом досягнення щастя мисленник (Д. Чижевський) вважає відмову людини від надмірностей та працелюбність.

На доказ ширості переконань Г. Сковороди у можливості нестяжательного щастя згадаємо рідко цитований його твір «Брань архистратига Михаила

³² Сковорода, Г.С. Наркисс. Разглагол о том: узнай себе . Т. 1. С. 167.

³³ Огородник, І.В., Огородник, В.В. (1999). Григорій Сковорода. У *Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій: навчальний посібник* (С. 253–263). Вища школа; Знання.

Огородник, І.В., Русин, М.Ю. (1997). *Українська філософія в іменах*. Либідь. С. 250.

³⁴ Як обґрунтовує Д. Багалій, М. Ковалинський був непересічною високоосвіченою особою: він слухав лекції в Геттінгені, закінчив освіту у Страсбурзі (початок 1770-х років), згодом обіймав посаду куратора Московського університету (1801) (Багалій, 1926, с. 21), а його біографію Г. Сковороди вчені Д. Чижевський, В. Петров, Д. Сумцов вважали не формальним переказом подій і фактів, а внутрішню зануреною в особистість філософа-вчителя і друга.

³⁵ Життя Григорія Сковороди... С. 449.

³⁶ Тлумачення терміну «должность» у творах Г. Сковороди розкрито у нашій статті (Дічек, 2002).

³⁷ Життя Григорія Сковороди... С.449-450.

³⁸ Там само.

со Сатаною о сем: легко быть благим», створений після 14 років зречення мислителем офіційного партикулярного світу. Словами М. Ковалинського, філософ, підтримуваний лише власним духом, «пішов у глибоке усамітнення, ховаючись від пересудів житейських та лихослів'я духовенства»³⁹. У творі підрозділ за назвою «Путь спасительный», де йдеться про бідного мандрівника, який співає похвали Богові, а янголи йому підспівують. Спить вінто на пагорбі, то на траві біля джерела, їсть просту їжу, якою цілком вдоволений. І хоча він і старець, та «по богу всіх багатший», адже серце його сповнене Богом і йде він «спасительним шляхом»⁴⁰. В образі старця-мандрівника постає сам філософ. Звичайно, Г. Сковороді закидали, що він обрав шлях «нероблення», та відмовившись від посад в офіційних школах на користь «вищої мети – визволення себе і свого духа від дрібних буденних турбот і бажань, він почав жити так, що цілком слушно міг, умираючи, просити напис на могилі, що характеризує все його життя, а надто останні 25 років»⁴¹. Так, він не обіймав посад, але освічені люди вважали за щастя послухати його, а твори Г. Сковороди стали надбанням українського народу, джерелом мудрості.

Ще одним можливим кроком до щастя Г. Сковорода інтуїтивно-індуктивно визначив слідування такій, на його думку, ідеальній схемі розвитку життя істинної людини: батьки або натура⁴² дають життя дитині і вроджують нахили, природа як «самодвижущаяся пружина є матір'ю охоти», яка є спрямовуючим рушієм праці або сучасніше кажучи – нахили спонукають саморозвиток особи і вказують відповідний їй схильностям вид діяльності, працю, тобто «совершенное дело, соплетающее творцу своему венец радости... природа запалает к делу и укрепляет в труде, делая труд сладким»⁴³. Виконання ж обраного за природними здібностями «сродного дела» і стає джерелом щастя.

³⁹ Там само. 1769 р. Г. Сковорода змушений був полишити викладання в додаткових класах Харківського колегіуму (Багалій, 1926, С. 66–67).

⁴⁰ Сковорода, Г.С. Брань архистратига Михаила со Сатаною о сем: лего бить благим. Т.2. С. 66–67.

⁴¹ Багалій, Д. І. (1926). *Український мандрований...* С. 67–69.

⁴² У Г. Сковороди не раз натрапляємо на ототожнення Бога з духом, з природою або природою. Красномовною є цитата: «А у християн знатнейшія ему (Богу – прим. Н.Д.) имена следующие: дух, господь, царь, отец, ум, истинна. Последние два имена кажутся свойственнее протчих, потому что ум вовсе есть невещественен, а истинна вечным своим пребиванием совсем противна непостоянному веществу». Видиму натуру він означував як «вещество, матерія, земля, плоть ...» (Сковорода, Г.С. Начальная дверь ко християнскому добронравію. Т.1. С. 146).

⁴³ Сковорода, Г.С. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира. Т.1. С. 418.

Нещастя в суспільстві мислитель тлумачив як наслідки поганого виховання, тому ідеалізував «спасительное» виховання, спроможне без примусу, але завдяки «природі, вливаюція в серце⁴⁴ семя благія воли помалу-малу, без препятствий возрасши, самовольно и доброхотно делает все тое, еже свято и угодно есть пред богом и человеки»⁴⁵ (Сковорода, 1973а, с. 104). Зауважимо ще раз: у творах Г. Сковороди природа і Бог найчастіше постають у єдності.

У характерному антитетичному стилі Г. Сковорода описав те, чого варто уникати на шляху до щастя («сіи дорожки есть родный нещастія путь»):

«А. Входит в несродную стать.

Б. Неть должность, природе противу.

В. Обучаться, к чему не рожден.

Г. Дружить с теми, к коим не рожден»⁴⁶.

Наголосимо, що знайти «сродное дело» людина може лише завдяки самопізнанню (самоаналіз), яке визнається Г. Сковородою обов'язковим кроком до щастя, дає змогу визначитися із життєвим призначенням, а отже з видом праці, що найкраще відповідає природним нахилам і можливостям особи.

У сув'язі міркувань філософа про щастя звернемося ще до такого надзвичайно актуального їх морально-етичного аспекту, в якому мораль (нрав⁴⁷) постає і як містично-релігійний обов'язок, і водночас як нагородалюдині від Бога. Поціновуючи прагнення щастя природним бажанням кожної людини («нет слаже для человека и нет нужнее, как щастіе»⁴⁸, у реальному житті Г. Сковорода переконувався, що більшість людей, хоча й шукають щастя, але не знаходять його. Причину цього він убачав у нерозумінні суті справжнього щастя, у гонитві за примарними, тлінними цінностями. Хоча звернення філософа до стану етичних норм життя сучасників, недосконалість яких і призвела до вибору ним життя мандрівника і самітника, було вимушеним, та водночас сприяло тому, що і літературна, і філософська його творчість просякла прагненням покращити людську природу⁴⁹, навернувши її на пошук щастя в праці, відповідно до хисту.

⁴⁴ У цій студії не торкатимемося сквородинівського концепту «серця», бо це вимагає окремого розгляду.

⁴⁵ Сковорода, Г.С. Благодарный Еродій. С. 104.

⁴⁶ Сковорода, Г.С. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира. Т.1. С. 417.

⁴⁷ Відсилаємо читачів до славнозвісної 10-ї пісні Г. Сковороди (зі збірки «Сад божественных песней») «Всякому городу нрав и права...» (Сковорода, Г.С. Сад божественных песней. Т.1.).

⁴⁸ Сковорода, Г.С. Начальная дверь ко християнскому добронравію. Т.1. С. 144.

⁴⁹ Розмисли щодо питань етики як практичної філософії Г. Сковороди – поза межами цього дослідження.

Непроминальність думок філософа про «сродну працю» полягає і в тому, що він тлумачить працю не лише як джерело здобуття матеріальних благ, а як моральну цінність, як своєрідну окрасу людини, оскільки «життя»(на відміну від «житія») означає «плодоприношення, прозябшее от зерна истины»⁵⁰. Чи не ці ідеї, трансформувались у часі та просторі, стали невидимим, але сущим підґрунтям сучасного руху волонтерів, покликаних до цієї діяльності не лише національними інтересами, а й бажанням послужити людям й правді?

До вже висловлених висновків додамо такі. На нашу думку, пророчими стали слова професора Д. Чижевського, про те, що «якими б шляхами не пішов духовий розвиток України, ... все нові та нові зустрічі з постаттю Сковороди необхідні. Ця постать буде безумовно що далі зростати та притягати до себе ще більше уваги, ніж досі. Прийшов, здається, час, коли Сковорода можестати й назверх, для *чужинців*, типовим представником українського духа»⁵¹. І хоча найчастіше сучасні інтерпретаційні студії засвідчують переважний інтерес їх авторів до зіставлення ідей Г. Сковороди з його попередниками чи наступниками у філософствуванні, а не розтлумачення положень, викладених на сторінках його творів і філософських, і художніх, останнє вважаємо важливішим, бо неупереджене висвітлення їх антропоцентричної етичного смислу теперішнім нащадкам сприятиме не лише формуванню гордості за видатного українця-філософа, якого «не зловив світ», а й збагатять їхні світоглядні уявлення, або ж стануть дороговказом у пошуках щастя.

Маємо підстави виснувати, що, не зважаючи на складність мови і стилю творів Г. Сковороди для сучасного розуміння, особливо у сенсі множини символів і бінарних опозицій, якими оперує філософ, поняття смислу життя людини і її щастя на сторінках його праць здебільшого збігаються, але вони набувають переважно релігійного забарвлення (душевний «мір», самопізнання як модальність «внутрішньої» людини). Водночас пріоритет природовідповідності у вихованні особи і виборі професійної діяльності, який обстоє Г. Сковорода, продовжують лишатися освітніми постулатами.

Дозволимо собі сподіватися, що можливо, викладені думки Г. Сковороди і його дослідників допоможуть комусь сформувавши шлях до свого щастя, або хоча б розрадіть у теперішню важку годину випробувань *усвідомленням величі українського духу*.

⁵⁰ Сковорода, Г.С. Книжечка, называемая SILENUS... Т. 2. С. 7.

⁵¹ Чижевський, Д. (1934). *Український філософ Г. Сковорода*. С. 179.

Щастя у тлумаченні Г. Сковороди і сучасного українського студентства

«Нині чи хочеш бути щасливим? Не шукай щастя за морем, не проси його в людини, не мандруй по планетах, не тиняйся палацами, не плазуй по земній кулі, не броди по Єрусалиму... Золотом можеш купити село, річ трудну, бо не вельми потрібну. А щастя, як річ найбільш потрібна, дається всюди даром. Повітря і сонце завжди з тобою, всюди й даром; а все те, що від тебе геть тікає, знай, що воно чуже й зайве»⁵².

Ці слова Григорія Сковороди надихнули прагненням з'ясувати, висвітлити й узагальнити пріоритетні факти свідомості сучасної студентської молоді у формі оцінних суджень про постать та світоглядні ідеї Г.Сковороди, виходячи із вище окреслених теоретичних міркувань про пошук людиною щастя.

Виходячи з обставин COVID-обмежень, для реалізації задуму вибрали метод опитування – Computer Assisted Web Interviewing (онлайн-опитування). Цільову аудиторію опитування утворили студенти ЗВО України з основних макрорегіонів нашої Держави (за виключенням окупованих територій). Учасників не стратифікували за фахом, курсами, гендером, не обтяжуючи заповненням «демографічки».

Анкету (опитувальник) розробила проф. Н.Дічек. Теоретичне підґрунтя для розроблення анкети склали такі, виокремлені нею у попередніх дослідженнях ключові ідеї видатного мислителя про шляхи досягнення людиною щастя, як:

- відмова від матеріальних благ і накопичення цінностей «світу» на користь «душевного блага»;
- пошук щастя у самопізнанні, і переплетена з попередніми ідея середньої (спорідненої з природою або нахилами певної людини) праці, яка робить життя щасливим.

Польова стадія дослідження проводилося у два етапи: перший – до початку агресії РФ проти України, з 31 січня по 23 лютого 2022 р. (зимовий). Для репрезентативності результатів анкетування прагнули охопити якомогаширше коло респондентів. В опитуванні взяло участь 197 документально зафіксованих респондентів з 6 ЗВО України, а саме з таких регіонів: північно-східний (Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка), східний (Харківська гуманітарно-педагогічна академія), північний (Київський університет імені Бориса Грінченка, центральний (Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини), південний (Мелітопольський державний педагогічний університет імені

⁵² Сковорода, Г.С. Начальная дверь ко христіанскому... Т. 1. С.144.

Богдана Хмельницького), західний (Львівський національний університет імені Івана Франка). Опитування було вимушено перервано агресією рф проти України (останні дані опитування зафіксовано 23 лютого 2022 р.).

Другий етап польового дослідження пройшов з 17 червня по 25 червня 2022 р., тобто після повномасштабного вторгнення рф в Україну (літній). Документально зафіксовано участь 228 респондентів з 6 ЗВО, однак із вищезгаданих закладів з причин окуповування території не взяв участі Мелітопольський державний педагогічний університет, натомість долучився Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

Наголосимо, що опитування не було замовним і його провели завдяки ідеї автора та ентузіазму колег-викладачів зазначених ЗВО.

Методику емпіричного вивчення базовано на засадах соціологічного дослідження, викладених у працях українських і зарубіжних учених Паніна⁵³, (2007); Паніотто⁵⁴, (2017); Bryman, (2018)⁵⁵; Thompson⁵⁶, (2016). У ході оброблення одержаних результатів було використано метод зіставлення-порівняння, аналіз даних, герменевтичний підхід до тлумачення текстів Г. Сковороди і відповідей респондентів.

За видами питань в анкеті переважали напівзакриті, що містили кілька варіантів відповіді, а також варіант відповіді, який передбачає особисту, а не готову відповідь.

На літньому етапі опитування, реагуючи на військові виклики часу, додали за видом – відкрите питання № 6 «Чи відчуваєте себе щасливим / щасливою?». Під час обох польових «зрізів» студентам пропонувалося відповісти на одні й ті самі питання анкети, що забезпечило порівнюваність отриманих результатів. Але в літньому циклі опитування до попередніх питань було додано *1 відкрите питання* «Чи вплинула війна на Ваше розуміння щастя?».

Одержані результати

Питання анкети і конкретні результати обох етапів опитування у зіставній формі подано у таблиці.

⁵³ Паніна, Н. В. (2007). Технологія соціологічного дослідження [Текст] : курс лекцій /наук. ред. В. І. Паніотто; НАН України, Інститут соціології. Вища школа соціології. 2-ге вид., доп. Київ: [б.в.].

⁵⁴ Паніотто, В. І., Харченко, Н. М. (2017). Методи опитування. Київ, 2017.

Соціологічні дослідження в молодіжній роботі (2021). Навч.-методичний посіб. для фахівців, які працюють з молоддю. Київ: ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики».

⁵⁵ Bryman, Alan, & Bell, Edward. (2018). Social Research Methods. Oxford University Press.

⁵⁶ Thompson, Karl (2016). Research Methods in Sociology – An Introduction – ReviseSociology. <https://revisesociology.com/2016/01/03/research-methods-sociology/>

Таблиця зіставлення результатів обох польових етапів

АНЕКТА	Результати зимового етапу	Результати літнього етапу
<p>Питання №1 <i>Ким для Вас є Григорій Сковорода?». Пропоновані варіанти відповіді:</i> А. Історична постать; Б. Далека, малозрозуміла особа; В. Особа – зразок для наслідування; С. Особиста думка -----</p>	<p>А. Істор. постать – понад 75% Б. Малозрозуміла особа – 1% В. Зразок для наслідування – 22,3%</p>	<p>А. Істор. постать – понад 77,6% Б. Малозрозуміла особа – 1% В. Зразок для наслідування – 17,5%</p>
<p>Питання №2 <i>Власним прикладом життя мандрівного філософа Г. Сковорода довів, що щастя людини у «відмові від надмірностей, в обмеженні бажань, ... у виконанні обов'язків (праці) не за страх, а за совість». Пропоновані варіанти відповіді:</i> А. погоджуюся; Б. Частково погоджуюся; В. Не згодна/згоден; С. Особиста думка -----</p>	<p>А. Погоджуюся – 48,2% Б. Частково погоджуюся – 49,2% В. Не згодна/згоден – 3%</p>	<p>А. Погоджуюся – 58% Б. Частково погоджуюся – 40,4% В. Не згодна/згоден – близько 2%</p>
<p>Питання №3 <i>Порушуючи питання про можливі шляхи досягнення людиною щастя, одним з них Г. Сковорода називав обрання людиною такої «должності» (виду діяльності), що була б «сродна» (суголосна) її «природі» (вроджені здібності, нахили)». Пропоновані варіанти відповіді:</i> А. погоджуюся; Б. Частково погоджуюся; В. Не згодна/згоден; С. Особиста думка -----</p>	<p>А. Погоджуюся – 68,2% Б. Частково погоджуюся – 31% В. Не згодна/згоден – 1%</p>	<p>А. Погоджуюся – 78% Б. Частково погоджуюся – 21% В. Не згодна/згоден – 1%</p>
<p>Питання №4 <i>Г. Сковорода доводив: щастя людини у ній самій, «пізнати себе» у всій повноті і «задружитися із самим собою це і є істинне щастя». Пропоновані варіанти відповіді:</i> А. погоджуюся; Б. Частково погоджуюся; В. Не згодна/згоден; С. Особиста думка -----</p>	<p>А. Погоджуюся – 48,2% Б. Частково погоджуюся – 49,2% В. Не згодна/згоден – 3%</p>	<p>А. Погоджуюся – 83% Б. Частково погоджуюся – 16% В. Не згодна/згоден – 3%</p>
<p>Питання №5 <i>Яке з наведених міркувань Г. Сковороди (№2, №3, №4) найбільше відповідає Вашому світогляду? Особиста думка.</i></p>	<p>13 % схильні приймати твердження Г. Сковороди: «...щастя людини не в «стяжанні» благ, а у «відмові від надлишкового ...»; 35 % підтримують ідею про можливість досягнення людиною щастя завдяки обранню відповідної її вродженим здібностям (природі) виду діяльності; 52 % підтримують ідею, що щастя людини в ній самій, «пізнати себе» у всій повноті і «задружитися із самим собою це і є істинне щастя».</p>	<p>18 % схильні приймати твердження Г. Сковороди про «...щастя людини не в «стяжанні» (накопиченні) благ...»; 26 % підтримують ідею про можливість досягнення людиною щастя завдяки обранню відповідної її природним здібностям виду діяльності; 51 % підтримують ідею, що «істинне щастя» людини в ній самій і доцільно «пізнати себе» у всій повноті.</p>

Із висновків

Ще наприкінці ХХ ст. відомий німецький філософ Ю.Хабермас⁵⁷, розглядаючи виміри Модерну і постмодерну, обґрунтував ідеї сталості «таємного зв'язку» між «сучасним» і «минулим», та постійного співвіднесення свідомості кожної нової епохи розвитку європейської цивілізації зі своїм античним минулим як результату переходу від старого до нового. Чи не такий варіант осмислення свого історичного часу у просторі української дійсності ХУІІІ ст. (тобто хронотопічно) відбитий у творах Г.Сковороди, який «приклав» до філософського осягнення свого історичного часу зокрема давньогрецьку максиму «Пізнай себе»⁵⁸, і на її основі узадавав логічний ланцюжок дій, що мала чинити сучасна йому людина на шляху досягнення щастя. Першим завданням він називав необхідність самопізнання, тобто визначення особою свого природного призначення, далі – вибір «сродної», або відповідної її природним здібностям праці, виконання якої й сплете «творцю своєму вінець радості, ... роблячи труд сладким»⁵⁹.

До того ж, як обґрунтовують українські політологи й історики, не можна забувати, що кожен новий історичний відрізок формує і загострює увагу до філософських і психологічних аспектів ситуації кризи індивідуального самовизначення і необхідності внутрішнього вибору особистістю між збереженням самоідентифікації, що склалася, або відмовою від неї⁶⁰.

Для нас українців, це є принциповим, екзистенційним викликом, адже «Україна належить до держав, які націоналізуються», в ній в основному, але не остаточно, про що свідчать останні події, вже «сформувалася українська національна ідентичність. Її носії виступають за українську національну державу»⁶¹. Тому питання національно-патріотичного виховання молодого покоління, формування в нього «історичної пам'яті не стільки на негативно

⁵⁷Хабермас, Ю. (1988). Модерн: незавершений проєкт (переклад. рос. мов. з *Wege aus der Moderne: Schlüsseltex-te der Postmoderne-Diskussion. Hrsg. von W. Welsch. Weinheim, 1988, S. 177–192.*). https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Article/Hab_Modern.php

⁵⁸ Сковорода, Г.С. Симфонія, нареченная Книга Асхань...; Сковорода, Кольцо. Дружеский разговор...

⁵⁹ Сковорода, Г.С. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира. Т. 1. С. 418.

⁶⁰Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність. (2022). / авт. кол.: О. Рафальський (кер.), Я. Калакура (наук. ред.), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2022. 512 с.<https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2022/05/Tsyvilizatsijna-identychnist-ukrainstva..pdf> И.403–404.

⁶¹ Там само, С. 406.

травматичних емоціях, що нині переважають»⁶², скільки з наголосом на розвиток позитивної історичної пам'яті, в основі якої гордість за досягнення, перемоги, подвиги, за видатних співвітчизників, за кращі риси національного характеру, чому, впевнені сприятиме й поширення знань про віддалених часі, але гідних подиву і наслідування персоналій, до яких належить Г. Сковорода. Крім того, такі позитивні ретроспективи є водночас виявом пошани до національної культури, традицій, історії, що сприяє набуттю віри у свої сили і можливості.

Якщо згрупувати відповіді у кластери за ознакою близьких за змістом тверджень (або смислових одиниць), то найчастіше зустрічаємо відповіді, в яких учасники асоціюють щастя (у варіаціях) з благополуччям рідних і близьких людей, з можливістю бути поряд з ними, але майже у всіх таких відповідях додався істотний складник – умова безпеки для рідних і для себе (загалом близько 30%). Кількість думок про те, що щастям є «мир», «жити», «просто жити – щастя» зростає у порівнянні із зимовим показником до 15%⁶³. На нашу думку, обидві групи варіантів відповідей можна поєднати, що становитиме майже 45%. Сюди можливо додати також відповіді опитуваних про «щастя в спокої» – 6,75%. У підсумку сумарно маємо близько 52% відповідей, в яких однозначно чи близько за суттю висловлено розуміння щастя як мирного, спокійного життя.

Водночас улітку з'явилося більше осіб, які пов'язують відчуття щастя з прагненням «бути вільним» у сенсі можливості чинити власний вибір, бути «де хочу і як хочу» – 2,8%. Близькими до таких думок вважаємо й ті, що звучать: «Щастя – жити, як хочеться» (2,2%), а також «щастя бути собою» (2,25%). Разом таке розуміння щастя притаманне 7,25% учасників.

У гармонії зі світом як щасливому бутті прагне жити 9,4% (було 14%).

На щастя в сенсі самопізнання і самореалізації сукупно вказали 6,8% (було 8%). Кількість респондентів, для яких щастя асоціюється з коханням, майже не змінилася: 4,5% проти 4% .

Улітку зменшився відсоток тієї молоді, яка щастям вважає мати «кошти на здійснення мрій» – 1,3% проти 2% у попередньому опитуванні.

Уперше 2 учасники наголосили на релігійній компоненті щастя «бути Божою дочкою» – 0,9%.

⁶²Городня, Наталя (2018). Чинники формування історичної пам'яті сучасної української молоді. *Історичні і політологічні дослідження*. Спец. випуск. С. 33. File:///C:/Users/111/Downloads/_1.Pdf

⁶³ Уважаємо доцільним відмітити, що у відповідях часто фігурує таке написання: «МИР!», «Жити!» або підкреслення учасниками схожих висловлень.

До своєрідних відповідей про щастя відносимо такі: «стан серця,при якому радієш життю, не дивлячись на те, що воно несправедливеі в ньому багато зла»; «Для мене щастя у простоті... у кожному прожитому моменті, щастя надихає і змушує рухатись вперед»; «На даний час цінності змінилися. Життя і здоров'я рідних. Щасливе повернення з перемогою моїх хлопців»; «щастя – баланс бажань та можливостей, знань і умінь, духовного і матеріального...»; «Наразі цінності дуже змінилися, просто коли ти і твої близькі живі, то є вже щастя»; «Я буду насправді щасливим, коли закінчиться війна».

Зауважимо, що питання на літньому етапі, реагуючи на військовий виклик часу, додали питання №6 задумувалося як контрольне для з'ясування тлумачення поняття «щастя» у концентрованому вигляді – одним словом, одним коротким реченням. Однак у зимовому опитуванні з не ясних причин респонденти надали свої висловлювання лише у розгорнутій формі.

Контент-розгляд суті поняття «щастя», відображеного у відповідях, засвідчує, що слово «кохання» як щастя зустрічається у 12% відповідей, слова «свобода», «жити вільно» – у 5,4%, «родина»+ «здоров'я» – 23,6%, «мир», «жити», «спокій» – 25,8%, «гармонія» – 10%, «самореалізація» + синонімічні вирази – 9,2%, «задоволення» (як внутрішнє відчуття) – 9%, важко відповісти (або риска) – 5%.

На запитання *«Чи відчуваєте себе щасливим/щасливою?»* відповіді розподілилися таким чином:

- 37% – так, щасливі (було 55,8 %),
- 53% – частково щасливі (було 42,1%),
- 10% – ні, не щасливі (було 2 %).

Отже, проведенням емпіричного дослідження мали на меті актуалізацію питань національної історичної пам'яті і, зокрема, її персоналізованого складника, а також питань вивчення духовного світу сучасної української молоді. Відрефлексовані результати двохетапного (перший – напередодні вторгнення РФ; другий – через чотири місяці, вже у ході військової агресії) міжрегіонального рандомного анкетування студентської молоді України щодо сприйняття Г.Сковороди як історичної особи-ювіляра та його непроминальних філософсько-світоглядних, етичних ідей засвідчили, що

- для понад 70% респондентів видатний мислитель є постаттю національної історії, тобто персоналізованим феноменом національної історичної пам'яті; понад це, близько 20% учасників вважають Г.Сковороду

взірцем для наслідування, тобто особистістю, здатною надихати у сучасних світоглядних пошуках;

- у відкритих відповідях студенти доволі часто використовували фрази, частини висловів мислителя, що є підтвердженням поширення знання про ідеї філософа;

- із запропонованих опитуваним для осмислення й особистих оцінних суджень етико-філософських концептів Г.Сковороди найсприйнятливішим виявився концепт необхідності самопізнання для досягнення людиною щастя (понад 50%), водночас такий відсоток показує невпевненість у собі другої частини (майже половини) респондентів, чи їхню невіру у свої внутрішні сили і покладання на зовнішні детермінанти;

- менше третини респондентів (28%) поділяють ідею Г.Сковороди про кореляцію досягнення щастя і діяльності (праці) відповідно до закладених в людині природних нахилів і здібностей, що інтерпретуємо як підтвердження попереднього висновку про покладання молоддю сподівань на щасливе життя не на себе, а на зовнішні чинники;

- найменше згоди серед опитаної молоді викликав концепт малоцінності матеріальним благ (близько 13–15%), але, якщо додати 20% тих, хто частково погоджується з такою думкою, то сукупно відсоток становитиме близько 33–35%. Зауважимо також, що в обставинах війни кількість студентів, які підтримали цю ідею, зросла з 13% до 18%;

- Улітку практично однотайно, 97%, респонденти відповіли на відкрите питання, що **війна вплинула на їхнє розуміння щастя**.

Зіставлення напіввідкритих питань із відкритими (або контрольними) показало, дає підстави виснувати, що матеріально-практичний аспект людського життя, як пріоритетний, цінує переважна більшість молоді (сукупно не менше 80–85%), що означає, на нашу думку, *прагматизацію* свідомості, *поширення цінностей суспільства споживання в сучасному молодіжному середовищі*. Опосередкованим доказом цього слугує й показнику дві третини голосів учасників, які не визнали шляхом до щастя виконання людиною середньої праці.

Багато опитаних студентів не обмежилися стислим висловлюванням, як пропонувалося в анкеті, а прокоментували свою відповідь, що вважаємо свідченням зацікавленості респондентів у предметі опитування. На жаль, переважна більшість тих, хто висловив своє особисте розуміння, не розкрили його, а переважно обмежилися висловами, на кшталт: «змінилися цінності життя, пріоритети».

Зафіксовані факти історичної й етичної свідомості сучасної студентської молоді дають підстави стверджувати існування в її історичній пам'яті особи Г.Сковороди як знакової, хоча й не близької історично, але емоційно зрозумілої і прийнятної. Відкриті відповіді респондентів дають підстави вважати, що опитування сколихнуло в них розмірковування про пошуки шляху до щастя, про історію національного духу, про славетну постать, яка уславила українську ментальність і формує відчуття національної гордості.

На останок наведемо лише одне, але дуже промовисте і позитивне міркування учасника дослідження: «Війна вплинула на моє розуміння щастя. Багато речей, що до цього здавалися надважливими, тепер втратили свою силу і для мене відкрилися нові можливості. Я навчився по-іншому цінувати свій час. Моє розуміння щастя стало більш альтруїстичне».

Список використаних джерел:

- 1.Багалій, Д. І. (1926). *Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода*. Державневидавництво України. С.41-45.
- 2.Біблія. (2004). *Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту, із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена*. Видання Українського Біблійного товариства. С. 1204.
- 3.Bryman, Alan, & Bell, Edward. (2018). *Social Research Methods*. Oxford University Press.
- 4.Гур, В. (1996). Філософія серця Григорія Сковороди – антропосцієнтична етика. У *VII Сковородинські читання: Збірник праць за матеріалами наукової конференції* (сс. 21–24). Переяслав-Хмельницький. С. 21.
- 5.Городня, Наталія (2018). Чинники формування історичної пам'яті сучасної української молоді. *Історичні і політологічні дослідження*. Спец. випуск. С. 33. File:///C:/Users/111/Downloads/_1.Pdf
- Жизнь Григорія Сковороды. У: *Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: У 2 томах*. Т. 2, С. 440.²² Богословські класи університетів (училищ, академій) на той час були найвищими шаблями до здобуття мудрості і знань не лише з теології, а й з інших галузей наук.
- 6.Ільїн, В.В. (2014). Мораль, Істина, Бог: інтенції «філософії серця» Г. Сковороди. У *Філософія і богослов'я: на шляху діалогу: Матеріали XXI Харківських міжнародних сковородинівських читань, приурочених до 1025-річчя Хрещення Русі* (сс. 130–140). ОКЗ «НЛММ Г.С. Сковороди». С.124.
- 7.Никольский, Б.В. (1895). Украинский Сократ. *Исторический Вестник*, Апрель, 215–233.
- 8.Огородник, І.В., Огородник, В.В. (1999). Григорій Сковорода. У

- Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій: навчальний посібник* (С. 253–263). Вища школа; Знання. Огородник, І.В., Русин, М.Ю. (1997). *Українська філософія в іменах*. Либідь. С. 250.
9. Попович, М. В. (2012). Сковорода Григорій Савич. У *Енциклопедія історії України: У 10 томах* (Т. 9, СС. 607–609). Наукова думка. С.607.
10. Паніна, Н. В. (2007). Технологія соціологічного дослідження [Текст] : курс лекцій /наук. ред. В. І. Паніотто; НАН України, Інститут соціології. Вища школа соціології. 2-ге вид., доп. Київ: [б.в.].
11. Паніотто, В. І., Харченко, Н. М. (2017). *Методи опитування*. Київ, 2017. Соціологічні дослідження в молодіжній роботі (2021). Навч.-методичний посіб. для фахівців, які працюють з молоддю. Київ: ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики».
12. Сковорода, Г.С. Кольцо. Дружеский разговор о душевном мире. Т.1. С.358.
13. Сковорода, Г.С. Симфонія, нареченная Книга Асхань о познаніи самого себе. Т.1. С. 201.
14. Сковорода, Г.С. Книжечка о чтеніи священнаго писанія нареченная Жена Лотова. Т.2. С. 44.
15. Сковорода, Г.С. Діалог. Имя ему – Потоп змін. Т.2. С. 147.
16. Сковорода, Г.С. Діалог, или Разглагол о Древнем Мире. Т. 1. С. 313.
17. Сковорода, Г.С. Наркісс. Разглагол о том: узнай себе . Т. 1. С. 167.
18. Сковорода, Г.С. Брань архистратига Михаила со Сатаною о сем: легио бить благим. Т.2. С. 66–67.
19. Сковорода, Г.С. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира. Т.1. С. 418.
20. Сковорода, Г.С. Благородный Евродій. С.104.
21. Сковорода, Г.С. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира. Т.1. С. 417.
22. Сковорода, Г.С. Книжечка, называемая SILENUS... Т. 2. С. 7.
23. Сковорода, Г.С. Начальная дверь ко христіанскому... Т. 1. С.144.
24. Сковорода, Г.С. Симфонія, нареченная Книга Асхань...; Сковорода, Кольцо. Дружеский разговор...
25. Сковорода, Г.С. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира. Т. 1. С. 418. ⁶⁰Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність. (2022). / авт. кол.: О. Рафальський (кер.), Я. Калакура (наук. ред.), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с. <https://ipend.gov.ua/wp-content/uploads/2022/05/Tsyvilizatsijna-identychnist-ukrainstva..pdf> И.403–404.
26. Thompson, Karl (2016). *Research Methods in Sociology – An Introduction – ReviseSociology*. <https://revisesociology.com/2016/01/03/research-methods-sociology/>
27. Ушкалов, Л. (Ред). (2002). *Два століття сквородіяни: бібліографічний*

довідник. Акта.

28. Ушкалов, Л. (1997). *Григорій Сковорода і антична культура*. Знання; Ушкалов, Л. (2004). *Григорій Сковорода: семінарії*. Майдан; Ушкалов, Л. (2009). *Григорій Сковорода*. Фоліо; Ушкалов, Л. (2017). *Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди*. Дух і Літера.

29. Хабермас, Ю. (1988). Модерн: незавершений проєкт (переклад. рос. мов. з *Wege aus der Moderne: Schliisseltexte der Postmoderne-Diskussion*. Hrsg. von W. Welsch. Weinheim, 1988, S. 177–192.). https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Article/Hab_Modern.php

30. Чижевський, Д. (1929). *Філософія на Україні. Огляд історіографії питання* (2-е вид., частина I). Прага; Чижевський, Д. (1934). *Український філософ Г. Сковорода* (Т. XXIV, Кн.1: Серія філософічна). Варшава: Праці Українського Наукового Інституту.

31. Чижевський, Д. (1934). *Український філософ Г. Сковорода ...* С.6. Шинкарук, В.І. (Ред.) (2002). *Філософський енциклопедичний словник*. Абрис. С. 590.

32. Шинкарук, В.І. (Ред.) (2002). *Філософський енциклопедичний словник*. Абрис. С.217. Шинкарук, 2002, С. 450.

33. Шкира, О. (Уклад). (2009). *Григорій Сковорода (1722–1977): науково-допоміжний бібліографічний покажчик* (Вип. 1). Переяслав-Хмельницький; Неудачина, Т.І. (Уклад). (2019). *Григорій Сковорода: філософія життя і творчості «українського Сократа»*: науково-допоміжний бібліографічний покажчик (Т. 1). Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди; Докрену, А.М., Щокіна, І.М. (2015). *Бібліографія публікацій про життя і діяльність Г. Сковороди*. <https://dnpp.gov.ua/ua/informatsiyno-bibliografichni-resursy/vydatni-pedahohy108392/%D0%B1%D1%96%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84>

%D1%96%D1%8F-

%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9-

%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D0%B6%D0%B8%D1%82%D1%82%D1%8F-

%D1%82%D0%B0-6/.